

«М.А. Гендельманның 110 жылдығына арналған «Сейфуллин оқулары–19» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары = Материалы международной научно-практической конференции «Сейфуллинские чтения – 19», посвященной 110-летию М.А. Гендельмана». - 2023.- Т.ІІ,Ч.ІІ.- Б. 105-109.

ӘОЖ338.43(574)(045)

ЖАҒАНДЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ ЭКОНОМИКА

*Абулкасым Н. М. 1-курс студенті
Мүтәліпқызы Б.э.ғ.к., доцент*

*С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
Астана қ.*

Әлемде күн сайын көптеген жаһандық сын қатерлер орын алады. Мысалы, жаһандық азық – түлік қауіпсіздігіне төнетін қатер. Бұл өте маңызды мәселелердің бірі. Себебі, әлемдік халық саны өсуінің жоғары қарқыны азық-түлік проблемасын күрт шиеленістіріп отыр. Бүгіннің өзінде әлемде миллиондаған адам аштыққа ұшырап, миллиардқа жуық адам тағамның ұдайы жетіспеушілігін бастан кешіруде. Ал енді интеграция жағдайындағы аграрлық экономикаға тоқталсақ. Жалпы, аграрлық экономика дегеніміз ауыл шаруашылығы яғни халықты азық – түлік пен қамтамасыз ету және өнеркісіптерді шикі затпен қамтамасыз ету. Ал экономикалық интеграция дегеніміз, кәсіпорындарды, салаларды, аймақтарды, елдерді жақындастыру және біріктіруші процесі. Яғни интеграция жағдайындағы аграрлық экономика дегеніміз, әлемде болып жатқан азық – түлік жетіспеушілігі мәселесін шешу үшін, көптеген аграрлық кәсіп орындар мен аграрлық экономикасы жақсы дамыған елдерді біріктіру.

Соңғы жылдары бүкіл әлем елдерінде табиғи-минералды шикізат ресурстарымен қатар, азық-түліктің де жетіспеушілігі айдан анық көзге түсуде. Бұл дүниежүзіндегі адам санының өсу қарқынына әлемде өндірілетін азық-түлік өнімдері көлемінің сай келмеуімен байланысты. Мұндай жағдай бірінші болып, қолайсыз географиялық аймақта орналасқан даму деңгейі жағынан артта қалған елдерге ауыр тиіп отыр. Өмірлік маңызы бар азық-түлік тауарларының жетіспеушілігі мен олардың бағасының тым жоғары болуы халықтың әлеуметтік топтар мен таптарға жіктелуі, заңсыз көші-қон секілді жаһандық маңызы бар мәселелерді туындатады. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету әлемнің кез келген мемлекеті үшін маңызды мәселеге айналды. Ол бүгін ғана емес, адамзат қоғамының кез келген даму үрдісінің негізі ретінде қашан да маңызды болды және оның жетіспеушілігін еңсеру, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету көптеген экономистердің, соның ішінде экономикалық теория классиктерінің де зерттеу тақырыбына арқау болған.

Мәселен, физиократтар мектебінің өкілдері ауыл шаруашылығы саласын азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыздандырудың, сондай-ақ одан басқа да қажеттіліктердің негізі ретінде қарастырған. «Тек қана орнықты ауыл шаруашылығының ұдайы өндірісі барлық мамандықтардың негізі болып табылады. Ол сауданы, халықтың әлауқатын гүлдендіреді, өндірісті қозғалысқа келтіреді, ұлттың өсуін қолдайды» деген байламы соның дәлелі. Ал К. Маркс «Ең өркениетті халықтар да және дамымай қалған жабайылар да басқа нәрсені ойламас бұрын, ең алдымен өздерін тамақпен қамтамасыз етуі тиіс» деген болатын. Біріккен Ұлттар Ұйымы жариялаған мәліметке сүйенсек, 2025 жылы жер шарын мекендеген халық саны 8 млрд-тан асып кетуі әбден мүмкін. Демек, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін қазірден қарастырмасақ, жағдай одан ары шиеленісе беретіні сөзсіз. Қазіргі таңда ауыл шаруашылығы өнімдерін өсіріп-өндіретін елдер ең алдымен, ішкі нарықты азық-түлік тауарларымен қамтамасыз етуге тиісті. Егер, ауыл шаруашылығы саласының қашанда табиғи-климаттық факторларға тәуелді екенін ескерсек, бұл мақсаттың сол елдер үшін маңызды екенін көру қиынғасоқпайды. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін астық, күріш, какао, шай, кофе, жүгері, қант т.б азық-түлік өнімдерін өндірушілер жыл сайын аталған өнімдер экспортына шектеу енгізуде [2].

Қазіргі кезде, Жер бетіндегі 7 млрд-тан астам халықтың 1,5 млрд-ы азық-түліктің жетіспеушілігін сезініп отыр. Олардың көп бөлігі ауыл шаруашылығы өнімін өсіруге қолайлы елдерде тұрады. Орталық Азиядағы елдердің көпшілігі дерлік дәнді-дақыл өсіруге қолайлы Қазақстанның астығына тәуелді. Дегенмен де егер көрші елдерде ұзақ уақыт бойы аштық салдарынан әлеуметтік тұрақсыздық орын алса, көп кешікпей оның зардаптары Қазақстанға да келіп жетеді. Мысалы, еске түсіретін болсақ, 2007 жылы әлемдік қаржы дағдарысымен бірге азық-түлік дағдарысы да орын алды. Алайда, шет мемлекеттерге көп көлемде астық экспорттағанымызбен, кейбір азық-түлік өнімдерін сырттан импорттауға мәжбүрміз. Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде агроөнеркәсіптік кешен салаларын тұрақты әрі болашақты бағдарлау негізінде дамыту маңызды саналады.

Мысалы: Ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу 2018-2020 жылдары тамақ өнімдерінің өндірісі 1527,7 млрд теңгеден 1957,2 млрд теңгеге дейін ұлғайды. 2018-2020 жылдар кезіңінде өсу қарқыны орта есеппен 100,9%-ды құрады. 2020 жылы нақты көлем индексі 103,2%-ды құраған [1].

Осыған орай, Қазақстан Президенті өз Жолдауында «АӨК туралы айрықша айтқым келеді, өнің дамуы арқасында біз бір мезгілде еліміз үшін аса маңызды екі міндетті – азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуді және экспортты әртараптандыруды шешеміз», – деп ерекше атап көрсетті. Ал АӨК-нің құрылымын құратындар:

1. Біріншілік және түпкі өнім өндіретін сфера (өсімдік өсірушілік, мал өсірушілік және осылардың өнімдерін өңдейтін және кадрлар дайындайтын жүйе).
2. Ресурс құратын сфера

3. АӨК–тің өндірістік инфрақұрылымы, тауар және ақша айналымы және инфармациялық қамту жүйесі.

АӨК жабық өзін-өзі ұдайы өндіріктің жүйе болып қызмет етеді. Қазіргі таңда Қазақстан бірқатар азық-түлік өнімдерін алыс, жақын шет елдерге экспорттайды, десекте сонымен бір уақытта көптеген азық-түлік тауарларын импорттайды. Оның себептері әртүрлі, ол азық-түлік өнімі елде мүлде өндірілмейді немесе өте аз мөлшерде өндіріліп, ішкі нарықты толық қамтамасыз ете алмайды. Сонымен қатар, «... аштық пен тамақ жетіспеушілігі үлестік салмағы бойынша (5%-дан төмен) халықаралық ресми статистикаға сәйкес Қазақстан ең әл-ауқатты елдер қатарында, соның ішінде жер ресурстарының егістікке жарамды алқаптары бойынша мейлінше қамтамасыздардырылған ел болып табылады». Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы сарапшыларының пікірі бойынша халықаралық азық-түлік қауіпсіздігінің негізгі көрсеткіштері келесі астық өнімін жинауға дейін сақталатын астықтың осы жылға өту қорларының көлемі және жан басына шаққандағы астық өндірісінің деңгейі болып табылады. Азық-түлік проблемасы бүкіл әлемнің мемлекет жетекшілерінің, экономистерінің, экологтары мен кәсіпкерлерінің назарын өзіне аударуда. Азық-түлік тауарларының жетіспеушілігі ең біріншіден, оның бағасын көтереді. Бұл заңды экономикалық құбылыс. Тапшы нәрсенің әрдайым да құны жоғары болады. Біріккен Ұлттар Ұйымы, Бүкіләлемдік Банк, Халықаралық Валюта Қоры, Бүкіләлемдік азық-түлік бағдарламасы және Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы 2008 жылы әлемдік қауымдастықты азық-түлік дағдарысы күтіп тұрғанынан хабардар етті. 2008 жылдың өзінде астықтың әлемдік бағасы 181%, ал басқа азық-түлік өнімдерінің бағасы – 83%-ға артқан. Сарапшылардың пікірінше, Африка елдерінің халқы ең жылдам өседі. Ал, Германия, Қытай, Ресей, Таиланд, Украина және Жапония сияқты елдерде сарапшылар халық санының тез азаюын болжайды. 2050 жылға қарай жер шарындағы егде жастағы адамдардың үлесі 21%-ға дейін өседі деп күтілуде [4].

Сарапшылардың пікірінше, ауыл шаруашылығы азық-түлік өнімдеріне баға әлі де жоғары деңгейде қала бермек. ЮНЕСКО-ның мәліметіне сүйенсек, азық-түліктің жеке түрлері бойынша мысалы, соя – 87%, астық – 130%, күріш – 20%-ға қымбаттаған. Бұл құбылыс, тек қана күріш өндірісінің өсу қарқынынан, оны тұтыну қарқынының артуымен емес, Қытай, Үндістан, Вьетнам, Индонезия және Египет секілді ірі өндірушілердің ішкі тұтыну көлемінің өсуі мен күріш экспортын шектеу шараларымен байланысты.

Азық-түлікке бағаның өсуі ғаламшардағы ашыққандар санын 75-100 млн. адамға арттырды. Барынша ауыр жағдай Солтүстік Кореяда қалыптасып отыр, мұнда халықаралық азық-түліктік көмекке 6,5 млн адам мұқтаж болды. Азық-түлік проблемасы Оңтүстік Азия мен Африканың дамушы едерінің ғана дамуын қиындатқан жоқ, сонымен бірге дамыған елдерге де теріс әсер етті.

Жан-жақты зерттеулер нәтижесінде әлемдік азық-түлік дағдарысының себептерін төрт топқа бөліп қарастыруға болады: жүйелі экономикалық;

технократ-прагматиктердің техника мен технологияның бүкіл мүмкіндіктерін абсолютизациялау эгоцентризмі; нақты-экономикалық; климаттық-экологиялық.

Жүйелі экономикалық себептер. Астыққа, күрішке және басқа да азық-түлік тауарларына бағаның өсуін қадағаламау және соның салдарынан болған азық-түлік дағдарысының себебі

1. Ақшабөлінбейді;
2. Қарымды экономиканың мотивациясы ақша
3. Өндіріссіз пайда табу, яғни қызмет көрсету сферасын жасанды құндық толтыру
4. Ақша болған жағдайда қажетті азық-түлік тауарларын сатып алуға болады. Осыған байланысты, Батыс экономистері құндық (монетарлық) позицияда беріктір, яғни азық-түлік өндірісімен байланысты экономикалық категориялардан, тұтас

АӨК мен ауыл шаруашылығының агроэкологиясынан бас тартып, ақша, табыс, пайыз, дивиденд, акция секілді жасанды экономикалық категорияларға тұрақтаған [6]

Бұлардың барлығы көптеген кәсіпкерлерде, халықтың әртүрлі топтарында, әсіресе жастарда нарықтық экономиканың заманауи үлгісін басқаша қабылдауды қалыптастырады. Олар үшін барлығын сатып алуға болатын ақша экономиканың басты факторы болып табылады. Технократ-прагматиктердің техника мен технологияның бүкіл мүмкіндіктерін абсолютизациялау эгоцентризмі. Технократтардың бұл тобы ХХ ғасырдың соңғы ширегінде ғылым техникалық революцияның өркендеу кезеңінде өндірістің технологиялық әдістерінің «мінезқұлық» ережесін анықтады. Олардың барлық идеялары мен әзірлемелері ЮНЕСКО-ның және БҰҰ-ның басқа да ұйымдары тарапынан асыра мақтауға ие болып, әлемдік қаржылық құрылымдар – Халықаралық Валюта Қоры мен Бүкіләлемдік Банк тарапынан қолдау тапты. Техниканың индустриалды-машина өндірісіндегі айтарлықтай жетістіктері, авиағарыштық және теңіз техникасының қарқынды дамуы Бұл кейіннен қоршаған ортаның деградациясына әкелген биология ғылымының және агроэкологиялық-шаруашылық тәжірибесінің маргинализациялануының басы еді.

Азық-түлік бағасы өсуінің нақты экономикалық себептері. Қытай мен Үндістанда және әлемнің басқа да елдеріндегі азық-түлікке сұраныстың кенеттен өсуі, әлемдік астық қорының соңғы 30 жылда өте төмен деңгейге түсуі, әлемдік нарықта мұнай бағасының өсуі салдарынан энергоресурстарды сатып алуға мемлекет табыстарының бір бөлігін жұмсау, протекционизм саясатының негізінде «көршіні бағындыру» қағидасы бойынша «күріш белдеуі» елдерінің азық-түліктік соғысы, бірқатар елдердің бидай, күріш, картоп, соя, қант құрағы мен пальма майын биоотын өндіру үшін қолдануы және т.б. өрескел әлеуметтік-экономикалық қателіктер болып табылады.

Климаттық экологиялық себептер. Соңғы 50 жылда адамзаттың антропогендік-техногендік іс-әрекетінің нәтижесінде ғаламшардағы экологиялық тепе-теңдік бұзылды. Дәл осының салдарынан соңғы уақытта

ғаламшарда көптеген теріс климаттық өзгерістер, шөлдену, ғаламдық жылыну, дауылдар, су тасқынына әкелетін жауын-шашындар көптеп байқалуда. Дәл осы себептен 2007 жылы Қытай, Вьетнам, Бангладеш, Индонезия, Филиппин және басқа да ОңтүстікШығыс Азия елдерінде күріштің және басқа да дақылдардың шығынға ұшырауы байқалды.

Соңғы 50 жылда ауыл шаруашылығы өндірісінің көлемі айтарлықтай өсті, алайда агробизнесті жүргізу әдістері ұсақ өндірушілерге, қоршаған орта мен тұтас экологиялық тепе-теңдікке өте ауыр соққы әкелді. Ауыл шаруашылығындағы өнімділік мәселелерді шешу мүмкін болды, бірақ мұнымен байланысты экономикалық және әлеуметтік проблемалар мен қоршаған ортаның салдарлары үдей түсті.

Ғылыми негізделген ауыл шаруашылығы өндірісінің технологиялары ішкі және сыртқы нарықта бәсекеге қабілетті ауыл шаруашылығы өнімдері мен азық-түлік өнімдерін қажетті көлемде өндіру мен өткізуді қамтамасыз етеді[3].

Ауыл шаруашылығындағы бұдан арғы жетістіктер келесідей үш мәселеге тәуелді: экономикалық, әлеуметтік және экологиялық. Демографиялық болжамдар мәліметіне сүйенсек, 2050 жылы Азияда 5 млрд. 222 млн, Африкада – 1 млрд 803 млн, Еуропа, Солтүстік және Оңтүстік Америка мен Австралияда 2 млрд 286 млн адам өмір сүреді. Мұнымен байланысты әлемнің көптеген елдері азық-түлік проблемасының оңтайлы шешімін іздестіруде. Азық-түлік саясатын әзірлеу жөніндегі Халықаралық институттың деректері бойынша, 2020 жылы әлемдегі фермерлер 2018 жылмен салыстырғанда дәнді-дақылдарды 40%-ға артық өндірулері тиіс. Әрі, бұрын айтылғандай, өндіріс көлемдерінің өсуі жаңа жерлерді игеруге емес, ал анағұрлым жоғары егін шығымдылығына негізделуі керек [5].

Бүгінде Халықаралық Валюта Қоры, Бүкіләлемдік Банк және Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымының сарапшылары Азия мен Африканың дамушы елдеріндегі азық-түлік жетіспеушілігінің басты себебі ауыл шаруашылығы өнімділігінің төмен деңгейі деп санайды. Расында еңбек өнімділігі бүгін ғана емес, қашан да маңызды болған. Қазіргі жағдайда жұмыс күшінің ұтқырлығы халық шаруашылығының тиімділігі мен өнімділігін арттыруға ықпал ететін маңызды экономикалық параметрлердің бірі болып табылады. Ал еңбек өнімділігі ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің біліктілігі мен олардың жалпы және кәсіби білім деңгейіне тәуелді. Ағымдағы кезеңде әлемдік азық-түлік проблемасы Қазақстанға өз әсерін тигізіп отыр. Қазақстанның кейбір азық-түлік түрлері бойынша импортқа тәуелді екенін белгілі болып отыр. Біз қазір консервіленген жеміс жидек өнімдерінің 80 пайызы, ет өнімдерінің жартысы, құрғақ сүттің 53 пайызын сырттан әкеліп жүрміз. Азық-түлік қауіпсіздігін орнықтыру мәселесінің негізгі қиыншылықтары оларды шешуге аса зор қосымша шығындар қажеттілігімен байланысты болып отыр.

Олай болса, шаруашылық жүргізудің барлық деңгейлеріндегі экономикалық және әлеуметтік мүдделер қайшылықтарын шешу жаһандық проблемаларды еңсерудің мән-мазмұнын құрайды. Адамзат қоғамы үшін азық-түлік

проблемасы оның өмір сүруінің негізі ретінде өзінің өзектілігін әрдайым сақтайды. Десекте, бүкіл әлемді халықты азық – түлікпен қамтамасыз ету үшін көптеген елдермен аграрлық өнеркәсіп кешендерінің бірігу әлде қайда тиімді және әділетті болар еді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 ҚР-ның агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамалары // Электрондық ақпараттар . - 2021.
- 2 «Дағдарыстан – жаңару мен дамуға» ҚР президентінің 2022жылғы халыққа Жолдауы.- 2022.
- 3 Тиреуов К.М. АПК в условиях глобализации экономики Монография. Алматы, 2016.– 229 с.
- 4 Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің ресми / Интернет ресурсы. - 2022, www.stat.gov.kz
- 5 Jussibaliyeva/ Regulation of Labour-Surplus Resources within the Framework of State Employment Programs in Kazakhstan / Experience of Entrepreneurship Education. - 2019. -Vol. 22. Issue: 2. – P. 343-349 <https://www.abacademies.org/articles/regulation-of-laboursurplus-resources-within-the-frame-work-of-state-employment-programs-in-kazakhstan-experience-of-entrepreneursh-8114.html>